

Taeniidae туқымласына тийисли гельминтлер менен ийтлердің зыянланыуының инвазия экстенсивлік хэм интенсивлік көрсеткішлеринің жоқары болыуы түрлер санының көп болыуы менен жәнәде аралық хэм резервуар хожайындар популяциялары ийтлер популяциясына жақын болыуына байланыслы болыуы мүмкін [1].

Науайы ўәлаяты аймағында ийтлерде анықланған гельминтлердің медицина ушын әхмийетли *Taenia hydatigena*, *Echinococcus granulosus*, *Multiceps multiceps* түрлери хэм ветеринария ушын *Dipylidium caninum*, *Taenia hydatigena*, *Taenia pisiformis*, *Multiceps multiceps*, *Echinococcus granulosus*, *Mesocostoides lineatus* түрлери әхмийетли екенлиги анықланды [1].

Ийтлердің зооантропоноз гельминтозлар тарқалыуындағы роли көп жыллардан бери ден саулықты сақлау хэм ветеринария профилиндеги биологлар хэм паразитологлардың итибарын тартып келген [1, 4].

Әдебиетлар

1. Бердибаев А.С. Қорақалпоғистон йирткич сүт әмизувчилари (Mammalia: Carnivora) гельминтлари.: Дисс. ... био. фан. фалсафа. докт. (PhD). – Нукус: 2021. –С. 156.
2. Козлов Д.П. Определитель гельминтов хищных млекопитающих СССР. -М.: «Наука», 1977.
3. Скрябин К.И. Методы полных гельминтологических вскрытий позвоночных, включая человека. М.: МГУ, 1928. –С 45.
4. Alisher Safarov, Andrei D. Mihalca, Gab-Man Park, Firuza Akramova, Angela M. Ionică, Otayorjon Abdinabiev, Georgiana Deak and Djalaliddin Azimov. // A survey of Helminths of Dogs in Rural and Urban Areas of Uzbekistan and the Zoonotic Risk to Human Population. Pathogens 2022, 11, 1085. (Pathogens 2022, 11, 1085. <https://doi.org/10.3390/pathogens11101085> <https://www.mdpi.com/journal/pathogen>)

РЕЗЮМЕ. Мақолада Навоий вилояти кишлок ва шаҳар шароитида ҳар турли жойлардаги дайди ҳамда уй итларида ўтқазилган гельминтологик текширишлар натижалари баён этилган. Шунингдек, гельминт турларининг паразитлик этиш жойлари, ривожланиш цикли, оралик хўжайинлари тўғрисида маълумотлар берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье описаны результаты гельминтологических исследований, проведенных на бродячих и домашних собаках в сельских и городских условиях Навоийской области. Также приводятся сведения о местах обитания видов гельминтов, цикле развития, промежуточных хозяевах.

SUMMARY. The article describes the results of helminthological studies conducted on stray and domestic dogs in rural and urban conditions of the Navoi region. Information about the habitats of helminth species, development cycle, and intermediate hosts is also provided.

SHOHIMARDONSOY DARYO HAVZA LANDSHAFTIDAGI MELIORATIV HOLAT, GEOEKOLOGIK VAZIYAT VA ULARNI YAXSHILASH MASALALARI

S.M.O'ktamova – mustaqil tadqiqotchi

Qo'qon davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: sizot suvlar hajmi, sho'rlangan yerlar, meliorativ holat, ekologik vaziyat, geoeologik tarmoqlar, sug'orish nosoz hudud, xo'jalik tarmoqlari.

Ключевые слова: сизот объём вод, засоленные земли, мелиоративное состояние, экологическая ситуация, геозоологические сети, орошение неисправная территория, отрасли хозяйства.

Key words: sizot water volume, saline lands, reclamation, ecological situation, geoeological networks, irrigation defective territory, farm networks.

Jahonda tabiiy resurslarning cheklanganligi va antropogen landshaftlar maydonining kengayib borishi, iqlim va yer osti hamda yer usti suvlaridan oqilona foydalanish, iqlim ko'rsatkichlari, daryo suv rejimining sifat o'zgarishini, landshaftlarga kompleks ta'sirini baholash hozirgi kunning eng dolzarb masalalaridan hisoblanadi [2]. Bu muammolarni oldini olish, ularga qarshi kurashish bo'yicha xalqaro tashkilotlar, jumladan, BMTning 2030-yilgacha barqaror rivojlanish dasturining 15-bandida "Quruqlik ekosistemalarini muhofaza qilish va tiklash, ulardan oqilona foydalanishga ko'maklashish va ortga qaytarish, bioxilma-xillikni yo'qolib ketishi jarayonini to'xtatish"ga qaratilgan vazifalar belgilangan. Mazkur vazifalarni yechishda daryo geoeologik va meliorativ holatini baholash dolzarb ahamiyat kasb etadi [1].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 30-oktabrdagi PF-5863-son «2030-yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasi»ni tasdiqlash to'g'risidagi farmoni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 20-oktabrdagi 841-son "2030-yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsad va vazifalarni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori mazkur maqolani yozishga asos bo'ladi.

«O'zbekiston Respublikasini 2017-2021-yillarda yanada rivojlantirish bo'yicha «Harakatlar strategiyasi»da «Atrof-tabiiy muhit, aholi salomatligi va genofondiga zivon yetkazadigan ekologik muammolarni oldini olish» yuzasidan muhim vazifalar belgilab berilgan. Bu borada mahalliy aholining tabiatdan foydalanish tajribalari asosida tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ijtimoiy-ekologik muammolarni oldini olishga yo'naltirilgan ilmiy tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etadi.

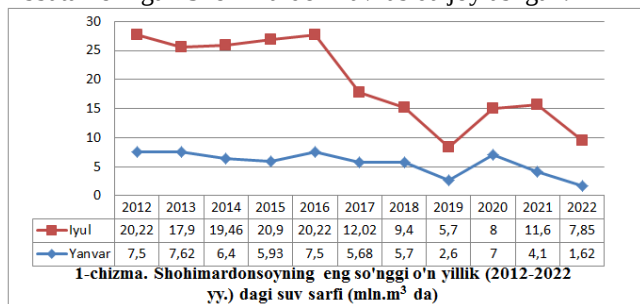
Shohimardon daryo havzasidagi geoeologik va meliorativ o'zgarishlar muammolarini o'rganishning nazariy-uslubiy asoslari xorijiy olimlardan K.Runge C.Conrad, M.Rahmann, M.Machwitz, J.Ahern, Starr S.Frederick, R.P.Morgan, A.S.Kostrowiki, V.A.Nikolayev, E.O.Neef, J.Mc-Closkey va boshqalarning ishlarida keltirilgan.

MDH olimlaridan A.N.Kashtanov, F.N.Lisitskiy, G.I.Shvebs, M.SH.Ishanqulov, K.A.Drozdov, V.N.Bevz hamda o'zbekistonlik olimlardan L.N.Babushkin, N.A.Kogay, A.Abulqosimov, N.P.Vasikovskiy, V.N.Veber, V.M.Chetirkin, N.A.Gvozdetkiy, T.V.Zvonkova, Yu.Sultonov, V.Isaqov, K.M.Boymirzayev, O.M.Qo'ziboyeva, A.A.Nazarov, A.N.Nigmatov, I.Abdug'aniyev, R.Xoliqov tadqiqotlarida uchraydi.

Shohimardon daryo havzasini landshaft holati to'g'risida tadqiqotlar olib borishda majmualiy yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki, bu tadqiqotlarni bir vaqtning o'zida tabiiy hamda ijtimoiy mohiyatga egadir. Tadqiqotda yechimini kutayotgan muammolarning katta qismi tabiiy-ekologik xarakterdadir. Shuning uchun tadqiqot ishida majmualiy qarashlarni o'zida mujassamlagan tarixiy hamda ekotizimli yondashuvlarga alohida e'tibor qaratiladi.

Hozirgi kunda Farg'ona vodiysi, xususan, Shohimardon havzasi hududlarida tuproqlarning meliorativ holatini yaxshilash, daryo suvining tarkibiy holatini yanada yaxshilash, iqlimidagi geoeologik vaziyatni samarali ijobiy holatga olib kelish binobarin, qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligini oshirish, tuproq qoplamini holatini yaxshilash, daryo suvi tarkibini tozalash mumkin. V.Yu.Isoqov va U.B.Mirzayevlar Markaziy Farg'ona va Shohimardonsoy yoyilmasini shimoliy qismlarida tarqalgan sho'xli, gipsli tuproqlar xossalari o'rganish jarayonida, sizot suvlari o'rtacha 2,5-3,0 metrdan chuqur bo'lgan hududlar tuproqlarini quyi qismlarida kalsiy va magniy karbonatlari, o'rta qismlarida gips, ko'pincha karbonatlar bilan arziq shaklida to'planganligini ta'kidlaydilar [4]. Gips va arziqlarni hosil bo'lishini yer osti suvlari oqimi past, botiqli hududlarda karbonatlarni va suvda oson eruvchi tuzlarni cho'kmaga tushib to'planishi hisobiga va sizot suvlari yer osti suvlari bilan birga ko'tarilishi natijasida, tuproqning yuqori qatlamlarida gipsni mayda zarrachalari to'planib (cho'kmaga tushib), natriy sulfat va kalsiy karbonatlar bilan qattiq qatlamlarni hosil qilishi va gips miqdori 30-50% ga yetishi mumkinligini aniqlaganlar.

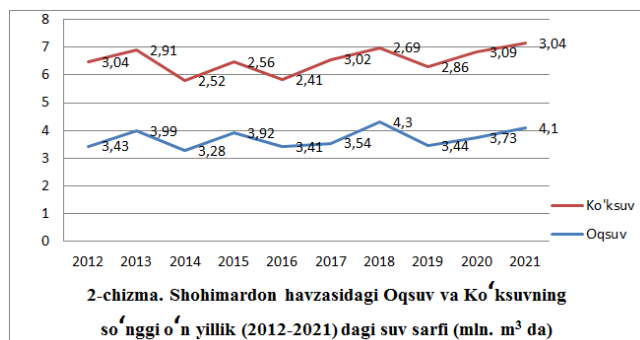
Hozirgi vaqtda Shohimardon havzasida joylashgan Farg'ona tumanida 3816 gektar yer maydoni sug'oriladigan ekin maydondir. Bundan meliorativ barqarorlikni saqlab qolgan ekin maydonlar 180 gektar maydonni egallaydi. Qadimdan bu yerda sug'orma dehqonchilik shakllangan. Hozirgi kunda hosildorlikni oshirish yuzasidan ko'rilgan chora-tadbirlar natijasida paxta hosildorligi 33,3 % ga, g'alla 29,4 % ga oshgan. Bu ko'rsatkich so'nggi o'n yilga nisbatan olingan Shohimardon havzasida joylashgan.

Hududda o'tkazilayotgan meliorativ holatni yaxshilash natijasida sizot suvlari oqibatida sho'rlangan yerlar 2020-yilda 293 gektarni, 2021-yilda esa 293 gektarni tashkil etdi. (1-chizma). Hududning geoeologik va meliorativ holatini yanada yaxshilashga erishilmoqda, zarur chora-tadbirlar natijasida suv tanqisligi yoki yetishmasligi, sug'orish tarmoqlari nosozligi bartaraf etilmoqda [6]. Foydalanilmaydigan yerlar miqdori kamaymoqda.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining 1992-yil 9-dekabrda qabul qilingan «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi 754-XII-son Qonuni. <http://lex.uz/pages/getpage...>

Shohimardon daryosi rejimi o'zgarishida antropogen omillarning ham roli kattadir.

Daryo elementlarini insonlar tomonidan o'zgartirilishi suv oqimini o'zgarishiga olib keluvchi sabablardan biridir.

Aholining asta sekinlik bilan daryo yoqalariga tushib kelishi bu yerlarning o'zlashtirilishi, kishilar tomonidan turli xil gidroqurilmalar; suv charxpalag, sun'iy cho'milish suv havzalari, sug'orish maqsadida suv olish uchun moslangan ariqlar, sun'iy sharsharalar daryo o'zanini birmuncha torayishiga, suv oqimiga qarshilik ko'rsatuvchi sun'iy inshootlarning paydo bo'lishiga olib keldi. (2-chizma) Bu holat daryoning suv oqimiga to'sqinlik qiladi.

Aholi tomonidan daryo qayirlari turli maqsadlarda o'zlashtirildi. Bu bir tomondan daryo oqimini biroz sekinlashuviga olib kelsa, ikkinchi tomondan, daryoga tashlanayotgan turli chiqindilar miqdori oshishiga sabab boldi [5].

Insoniyat asrlar davomida tabiatga, uning landshaftlariga davomiy ta'sir o'tkazib kelgan [3]. Ayniqsa, taraqqiyotning yuksak cho'qqisi hamda fan-texnika inqilobi natijasida landshaft komplekslari kengayishi yaqqol ko'rindi. Ekin maydonlari kengayishi, shahar va qishloqlarning ko'payishi va rivojlanishi, avtomobil va temir yo'llari egallagan maydonlarning kengayishi, sanoat korxonalari egallagan hududlar maydoni keskin darajada ortib borishi oqibatida tabiiy landshaftlar o'rnini insoniyat barpo etgan landshaftlar egalladi. Oqibatda jamiyat bilan tabiat o'rtasida o'zaro ta'sir va aloqadorlik ko'lamini kengaytdi, modda va energiya almashinish jarayonida turli-tuman buzilishlar sodir bo'ldi.

Shohimardonsoy daryo havza landshafti tabiatidan foydalanishning geografik asoslarini ishlab chiqish, hudud tabiatiga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish, tabiiy resurslarni muhofaza qilishni tashkil etishda quyidagilarga e'tiborni qaratish lozim:

- Farg'ona vodiysi tabiatini, uning muhofazasi, geografik oqibatlarini o'rganib, zarur chora-tadbirlar ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish;
- Shohimardon daryo havza landshaftlarini o'rganib, uning iqtisodiy rivojlanishdagi rolini ochib berish;
- Shohimardon daryo havza geokomplekslarida ilmiy tadqiqotlar olib borishni kengaytirish, rivoj topishi uchun maxsus ekspeditsiyalar tashkil etish, mintaqada mavjud landshaft-ekologik muammolarni bartaraf etish yuzasidan vodiy olimlarining hamkorligini mustahkamlash;
- vodiy landshaftlaridan oqilona foydalanish chora-tadbirlari rejasini ishlab chiqish.

Farg'ona vodiysi landshaftlarining tashkil topishida va rivojida vodiy ichki suvlarining ahamiyati beqiyos [7]. Farg'ona vodiysining tog' va tog'oldi terassalarida, adir orti tekisliklarida, konussimon yoyilmalari, qayir va qayir usti terassalarida qadimdan sug'orma dehqonchilikning ravnaq topishi bunga misoldir. Ichki suvlar geokomplekslarning ajralmas, eng muhim tarkibiy qismi bo'libgina qolmasdan, ular tabiiy va antropogen landshaftlar shakllanishida va rivojlanishida faol ishtirok etadi.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 07.06.2019 yildagi «Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish chora-tadbirlar to'g'risida»gi F-5742-sonli Farmoni. <https://lex.uz/uz/docs/-5621189>
3. Abulqosimov A., Qo'ziyoyeva O. O'zbekistonning konussimon yoyilma landshaftlarining melioratsiya ta'sirida o'zgarishi. //Geografiya tarixi: xotira va qadriyatlar. -Namangan, 2005, 20-21-b.
4. Isaqov V. Farg'ona vodiysi sug'oriladigan tuproqlarining xossalari, ekologik-meliorativ holati va mahsuldorligi//monografiya. – Toshkent: 2009. 282-295-b.
5. Pimazarov R. Farg'ona viloyati o'rta tog' va adirlar mintaqasidagi tabiiy geografik jarayonlarning tekislik landshaftiga ta'siri. Tog' va tog' oldi hududlardan foydalanishning geografik asoslari ilmiy-amaliy anjumani. –Toshkent: 2002.
6. Starr, S. Frederick Fergana Valley. The Heart of Central Asia /S. Frederick Starr. - New York: M.E. Sharpe, 2011. –P. 442.
7. Mirzamedov I.K. Qo'qon vohasi landshaftlarini ekologik optimallashtirish. Phd. diss. –Samarqand: 2021.

REZYUME. Maqolada global iqlim o'zgarishi sharoitida Shohimardonsoy daryo havzasi landshaftidagi meliorativ o'zgarishlar va geoeologik vaziyat ko'rib chiqilgan. Hozirgi paytda "tabiat-inson-xo'jalik" sistemasi rivoji uchun daryo havza landshaftida ushbu holatlarni yaxshilash masalalari aks ettirilgan. Shohimardon daryo havzasining landshaft holati to'g'risida tadqiqotlar olib borishda majmualiy yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi, sababi, bu tadqiqotlarni bir vaqtning o'zida tabiiy hamda ijtimoiy mohiyatga ega ekanligi haqida so'z boradi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассмотрены мелиоративные изменения и геоэкологическая ситуация в ландшафте бассейна реки Шохимардонсай в контексте глобального изменения климата. В настоящее время вопросы улучшения этих условий отражены в ландшафте бассейна реки для развития системы "природа-человек-хозяйство". Особое значение приобретает комплексный подход к исследованию ландшафтного состояния бассейна реки Шохимардан, обусловленный тем, что эти исследования имеют одновременно природный и социальный характер.

SUMMARY. The article are considered in the context of Global climate change, reclamation changes in the landscape of the Shohimardonsoy River Basin and the geoeological situation. Currently, for the development of the "nature-man-farm" system, the issues of improving these conditions are reflected in the river basin landscape. A complex approach is of particular importance when conducting research on the landscape condition of the shahimardon River Basin, the reason is that these studies have a natural and social essence at the same time.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТӘБИЙИЙ ФЛОРАСЫНДА ҚУРАМАЛЫГҮЛЛИЛЕР -*ASTERACEAE DUMORT* ТУҚЫМЛАСЫ ЎЎКИЛЛЕРИНИҢ ТАРҚАЛЫҒЫ

О.Темирбеков – биология илимлериниң кандидаты, доцент

Әженияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: мураккаб гулдошлар, артишок, чўчка картошка, махсар, сачиратки, Қизилкум, Устюрт, Амударё соҳили.

Ключевые слова: сложноцветные, артишок, топинамбур, сафлор, цикорий, Кизилкум, Устюрт, Низовья Амударьи.

Key words: asteraceae, artichoke, Jerusalem artichoke, safflower, chicory, Kyzylkum, Ustyurt, Lower Amu Darya.

Қурамалыгүллілер - *Asteraceae Dumort* туқымласы үлкен туқымлас болып, ол жер жүзінің барлық жерлеріне тарқалған. Бул туқымласқа хәр түрлі экологиялық орталықларда: тауларда, шөлистанларда, тоғайларда, отлақлы далаларда, кумлы, таслақлы, дузлы топырақларда өсе беретугын, тийкарынан шөп денели, айырымлары шала пута, пута, лиан хәм дарак көринисиндеги өсимликлер киреди. Қурамалыгүллілердің шала пута, пута, лиан хәм дарак көринисиндеги тиришилиқ формалары субтропикалық хәм тропикалық ықлымда өседі. Бул туқымластың жер жүзінде 1300 тууысы, 20 мыңға жақын түрі ушырасады [4]. Өзбекстан флорасында 137 тууыс хәм 580 нен артық түрі ушырасып, өсимликлер дүньясының шама менен 15 % ин курайды [8].

Бул туқымластағы көпшилиқ түр өсимликлер жүдә әхмийетли ауыл-хожалығы өсимликлери есапланады. Салат (*Lactuca sativa L.*), артишок (*Cynara scolymus L.*), кардон (*Cynara cardunculus L.*), топинамбур (жер алмурты) (*Helianthus tuberosus L.*), скорзонера (*Scorzonera hispanica L.*) хәм т.б. аўқатқа ислетилсе, жуўсан (*Artemisia vulgaris L.*), мың жапырақ (*Achillea nobilis L.*), пижма (*Tanacetum santolina G. Winkl.*) хәм т.б. эфир майлы есапланып, парфюмерияда хәм медицинада колланылады. Айырым түрлерден: сафлор (*Carthamus gypsicola Iljin.*), айғабағар (*Helianthus annuus L.*), хәм т.б. туқымынан аўқатқа ислетилетугын май алынады. Қойма-ғошқарма (*Taraxacum officinalis Web.*), лактук (*Lactuca tatarica (L.) CAM.*), козлец (қоян тобык) (*Scorzonera gagloides Boiss.*), тау-сағиз (*Scorzonera tausaghys Lipsch. Et Bosse.*), кок-сағиз (*Taraxacum kok-saghys Rodin.*) лердің ширесинде каучук болады.

Шашыратқыда (*Cichorium intybus L.*) запас углеводларинулин түрінде топланады.

Қурамалыгүллілер туқымласының көпшилиқ ўәкиллери: бузноч (*Helichrysum arenarium (L.) Moench*), кара андыз (*Inula helenium L.*), буймодорон, мыңжапырақ (*Achillea millefolium L.*), ийт тикенек (*Bidens tripartite L.*), марал тамыры (*Rhaponticum carthamoides (Willd.) Iljin*, кундызай (*Echinops ritro L.*), ана хәм өгей ана (*Tussilago farfara L.*), майшешек (*Matricaria recutita L.*), тырнакгүл (*Calendula officinalis L.*) дәрилик өсимликлер сыпатында белгили [1.2.5].

Бул туқымластың көпшилиқ түрлери декоратив өсимликлер сыпатында ханаларда, аўыл хәм қала көшелеринде зейин ашатугын хош тәбиятты пайда етиў ушын қолланылады. Буларға картошка гүл-георгина (*Dahlia variabilis Desf.*), хризантема (*Chrysanthemum carinatum S c h o u s b.*), космея (*Cosmos bipinnatus C a v.*), гайлардия (*Gaillardia pulchella F o u g.*), тырнак гүл (*Calendula officinalis L.*), қашқаргүл (*Callistephus chinensis (L.) N e e s*) қоныр гүлдовид (*Tagetes patula L.*), қоқангүл-цинния (*Zinnia elegans J a c q.*), эригерон (*Erigeron canadensis L.*) андыз (*Inula helenium L.*), ботакөз (*Centaurea montana L.*) хәм т.б. киреди [3].

Егинлер арасында өсип, харам шөплер сыпатында мәдени өсимликлерге зыян беретугын өсимликлер бул туқымласта көпкеп ушырасады. Оларға мысал ретинде кекирени (*Acroptilon repens (L.) DC.*), ошағанды (*Xanthium strumarium L.*), ақбасты (*Karelinia caspia (Pall) L e e s.*) хәм т.б. атап өтсе болады.

Қарақалпақстан Республикасы тәбийиқ флорасында бул туқымластың 53 тууысы 109 түрі өседі [6.7.9]. (1 кесте).